

УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА НАЦІЯ: ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано основні історичні моделі формування націй, визначено основні етнополітичні виклики формування української політичної нації на сучасному історичному етапі.

Ключові слова: політична нація, українська нація, національні меншини, корінні народи, етнонаціональна політика.

Здобуття незалежності насправді не розв'язало усіх проблем України, навпаки надало їм нового звучання. Крім необхідності подолання економічної кризи, перед Україною постали й інші виклики – політичні і гуманітарні. Ключовим серед них є формування української політичної нації. Взагалі проблематика націєтворення в Україні є важливою як із суто наукової, так і з практичної точки зору.

Науковий інтерес передусім становить питання типологізації націй. У даному контексті дискусія ведеться передусім навколо питання про природу націй – їхніх витоків, основ, на яких нації формуються. У вітчизняній науці ці питання детально досліджуються у роботі Г. Касьянова «Теорії нації та націоналізму» [1]. Великою узагальнюючою працею, присвяченою широкому колу питань націєтворення в Україні – від генез та історичного досвіду формування української нації до суспільно-політичних та загальноцивілізаційних підстав її становлення на сучасному етапі – є колективна монографія «Українська політична нація: генеза, стан, перспективи», підготована у Національному інституті стратегічних досліджень [2].

Значну увагу практичним аспектам націєтворення в Україні приділяють увагу у своїх дослідженнях О. Майборода і В. Котигоренко. Зокрема О. Майборода у статті «Нації етнічні і політичні:

оманливе розрізнення» наголошує на тому, що прояснити стан формування загальнонаціональної ідентичності в Україні можна, придивившись до ситуації у тих сферах суспільного життя, де зосереджено головні проблеми міжгрупових взаємин. [3, с. 22]. В. Котигоренко у статті «Щодо стратегії державної етнонаціональної політики» торкається юридичних і законодавчих аспектів формування державної етнонаціональної політики в Україні, що є важливою складовою формування української нації на сучасному етапі. Зокрема, автор наголошує, що ряд термінів, які включені у вітчизняний правовий дискурс Конституцією України (серед яких «українська нація» і «корінні народи»), не мають офіційних дефініцій. Ця обставина зумовлює концептуальні протиріччя багатьох законопроектів, що подаються на розгляд парламенту. З нею пов'язана відсутність правової і політичної визначеності щодо цілей державної етнонаціональної політики та способів їхнього досягнення [4, с. 40].

Одним із гострих питань формування української нації загалом є проблема консолідації усередині власне українського етносу. Цим питанням присвячено наукові праці Л. Нагорної [5; 6], у яких досліджуються проблеми регіональних ідентичностей в сучасній Україні. Також слід відзначити статтю М. Панчука і О. Рафальського «Українська політична нація: соборність душ» [7], автори якої наголошують на тому, що наразі говорити про політичну й духовну цілісність українського соціуму можна лише умовно. Водночас проблеми «двох Україн», двомовності, орієнтаційної двовекторності надміру політизовані в сучасній Україні, а тому не можуть бути вирішені ані за допомогою «доведення до кінця національної революції», метою якої була б «Україна тільки для українців», супроводжувана твердою адміністративно-директивною українізацією, ані через відновлення нового союзного утворення із наданням російській мові в Україні статусу другої державної.

Звичайно, перелік авторів і робіт, присвячених проблематиці націєтворення в Україні, значно ширший, але основне коло питань можна визначити як вивчення різних аспектів процесу національної інтеграції в Україні і пошук українського шляху формування модерної політичної нації.

Завданнями даної статті є аналізі основних історичних моделей формування націй, а також висвітлення етнополітичних викликів формування української політичної нації на сучасному етапі.

Дана проблематика є одним із напрямків дослідження етнополітичних процесів співробітниками відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Ще Ж. Боден (1520–1595) започаткував поділ народів на «здатних до політичного життя» і, відповідно, – «нездатних» [8, с. 53]. Загалом протягом XVI–XVIII ст. термін «нація» дедалі більше набуває політичного змісту. Нація дедалі більше ототожнюється із державою, її територією й усім населенням, котре на ній проживає, незалежно від етнічного походження, культури, віросповідання. Починаючи з Великої французької революції, під нацією розуміється переважно політична спільнота, а не етнічна.

З'ясовуючи походження політичної концепції нації, слід пам'ятати, що вона була породженням певної суспільної практики – боротьби за рівність усіх громадян за часів Великої французької революції. Як альтернатива феодальному абсолютизму висувалась концепція «суверенності нації». Класичне її обґрунтування розробив Ж.-Ж. Руссо. Він поставив ідею «національного характеру» в центр політичного життя спільноти, прагнучи запровадити її у практичну програму збереження й відновлення нації. Найвища влада в державі, на думку Руссо, повинна виражати загальну волю нації, під якою розумілись усі мешканці тогочасної Франції. Отже, в перебігу революційних подій сформувалась концепція нації, відповідно до якої поняття «представник нації» ототожнювалося з поняттям «громадянин держави» [9, с. 115–116].

Проте не всі народи відразу сприйняли політичне розуміння нації. Так, у Німеччині і Східній Європі, а також серед розсіяних народів (наприклад, євреїв) більш поширеним залишалось усвідомлення нації передусім як етнічної спільноти.

Більш політичного характеру набула теорія нації у Північній Америці, оскільки американська нація формувалася за політично-територіальним принципом. Так, один з батьків-засновників США Т. Джефферсон (1743–1826), узагальнюючи свої міркування щодо американської нації, писав: «...загальна ідея зводиться до створення з нас єдиної нації в галузі міжнародної політики і націй, окремих у галузі чисто внутрішніх справ» [9, с. 37]. Таке раціональне усвідомлення американської нації формувалось під час політичної і військової боротьби за незалежність. Щоправда, питання расової приналежності залишається актуальним і понині

у США, де існує «політкоректне» визначення негрів як афроамериканців.

Таким чином, у США була застосована політика так званого «плавильного тигля», яка відіграла свою конструктивну роль у становленні американської політичної нації. Згідно із нею, у США немає територіально-адміністративних одиниць за етнічною ознакою, а етнокультурні особливості об'єднують людей на культурній основі [10, с. 22–23].

Саме таке «етатичне» (від французького *etat* – держава) тлумачення нації є найпоширенішим нині у країнах Заходу, де порівняно рано сформувались національні держави. Становлення націй як історичних спільнот тут було пов'язане із розвитком ринкових відносин, внаслідок чого формувалось громадянське суспільство, котре, власне, і є нацією. Її природа полягає у подоланні етнічної виокремленості людей, залученні їх до широкої системи соціальних та культурних взаємин. Крім того, основою національної ідентичності є територіальний принцип та громадянські права, а не «народна культура».

З точки зору Е. Сміта, етнічна група – це тип культурної спільноти, що надає великої ваги міфіві про походження та історичній пам'яті і вирізняється однією або кількома культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою, інституціями. Такі спільноти «історичні» у тому розумінні, що, по-перше, історична пам'ять доконечна для їхнього подальшого існування, по-друге, етнічні групи є продуктом певних історичних сил і, отже, можуть зазнавати історичних змін та розпаду [11, с. 29].

Натомість нація – це наслідок консолідації різних субетнічних груп, що мешкають на певній території, довкола певного, як правило, найчисельнішого етносу, наслідок усвідомлення їхньої окремішності, політичного, економічного, а іноді й військового конституювання у світі соціальних взаємозв'язків з іншими народами, конституювання своєї особливості у всезагальному, загальнолюдському. З цієї точки зору, нація – це соціоцивілізаційне утворення, різноманітні аспекти якого у взаємозв'язку утворюють неповторний спосіб її буття. Тому в окремих публікаціях поділ націй на «політичні» й «етнічні» пов'язаний з існуванням у деяких країнах моноетнічних націй або так званих «титульних етносів» у багатоетнічному суспільстві, тимчасом як в інших країнах ні перших, ані других немає. «Титульний етнос» дає своє ім'я країні, ге-

ополітичній площині та державі. Однак його статус у багатоетнічному суспільстві не фатальний, роль його історією навечно не фіксується, а ситуативно передається від одного народу до іншого [11, с. 29].

«Титульним етносом» у багатоетнічному суспільстві, як правило, є найчисельніший та найстаріший, який робить найвагоміший внесок у соціальну результативність життєдіяльності даного суспільства. Він дає своє ім'я не лише країні, а й державі та атрибутам влади – території й кордонам, природній специфіці й ландшафту, копалинам і шельфу, територіальним водам і повітряному басейну, дипломатичній службі і збройним силам, валютно-фінансовій системі й типові економіко-господарської діяльності, парламенту й уряду, мові офіційного спілкування і моделі культурного засвоєння людиною світу, торговельно-культурним і зовнішньополітичним взаєминам народів та ін. [12, с. 82].

У таких країнах, як США, Мексика, певною мірою Велика Британія, суспільство є багатоетнічним, але титульного етносу немає. На думку М. Степико, лише в таких країнах і суспільствах можливі «єдина політична нація», «всенародна політика», «єдина політична демократія», а всі решта нації є «етнічними» [9, с. 120]. На нашу думку, це твердження є дещо категоричним, оскільки на практиці у Франції, Німеччині, Іспанії також сформовано політичні нації, незважаючи на наявність «титульних етносів». Зрештою й в Україні ми прагнемо створити політичну націю. Саме тому нам видається найбільш прийнятним таке розуміння політичної нації: вважається, що коли суспільство і держава досягають відповідності один одному, тоді вони створюють політичну націю. Якщо вони не здатні цього зробити, то у частини населення з'являється бажання створення іншої держави. Наразі ця проблема є надзвичайно актуальною для України. У тому випадку, коли концепція нації ґрунтується на соціальних критеріях і розвиток суспільства входить у протиріччя із державою, окрема етнічна спільнота намагається створити власну державу. Тобто політична нація повинна охоплювати всіх громадян певної держави попри їхні етнічні відмінності [9, с. 120].

Зрештою варто відзначити, що у ХХ ст. з'явилася й ще одна цікава концепція нації, яка, очевидно, буде актуальною у наступні десятиліття. Йдеться про висунення деякими західними вченими під впливом інтеграційних процесів у Європі ідеї про появу націй

нового типу, а саме «мультинаціональних» націй, зокрема європейської. Започаткував таку концепцію відомий іспанський вчений Х. Ортега-і-Гассет (1883-1955). Він стверджував, що у ХХ ст. з'являється нове завдання: об'єднання з іншими народами, розуміння того, що їхні інтереси і мораль близькі до власних інтересів і що разом можна протистояти віддаленим народам. Ідея національного об'єднання може стати загальноєвропейською ідеєю. Лише спільне вирішення завдання зі створення великої континентальної нації може примусити знову відродити слабкий пульс європейського життя [13, с. 14; 14, с. 142]. Втім, слід зауважити, що, як показав досвід світової економічної кризи у 2009–2012 рр., життєздатність такого утворення суттєво залежить від економічної ситуації. Адже під тягарем економічних проблем у ряді країн єврозони усе частіше лунають припущення про крах ЄС як політичного й економічного союзу європейських країн. Природно, що це не сприяє ідеї створення європейської нації і, якщо не перекреслює цю перспективу, то значно її віддаляє.

Повертаючись до України, слід відзначити, що наша країна лише 20 років тому стала на шлях розбудови держави. Істотним чинником у формуванні української політичної нації є поліетнічність України. Отже, українська національна ідея, яка повинна стати політичним проектом майбутньої нації, смислоттєвим чинником національного розвитку, має включати такі чинники, як поліетнічність і плюралістичність української нації. Відтак національну ідею слід вважати ідеєю нації як спільноти: 1) поліетнічної, консолідованої інститутом громадянства, приналежністю до України як спільної батьківщини; 2) свідомої своєї політичної мети – побудови незалежної, економічно міцної та соціальної, демократичної, правової держави; 3) об'єднаної спільністю історичної долі, мовою, культурними традиціями, толерантністю корінного, українського етносу щодо численних етнічних груп» [8, с. 196].

Таким чином, етнічна концепція нації на сьогоднішній день об'єктивно не здатна бути консолідуючим чинником внаслідок зміщення акцентів на самі лише етнічні цінності та байдужість до політичної реальності поліетнічного соціуму, яким є українська нація.

Натомість політична концепція нації та національної ідеї є нині єдиною прийнятною як у теоретичних пошуках, так і в практично-

політичній діяльності. Адже, як зазначає Л. П. Нагорна, втомлений, дезорієнтований, поляризований український соціум демонструє байдужість до національних цінностей. Мало не все українське вважається неprestижним, поняття «патріотизм» практично зникло з політичного дискурсу. Багато хто «голосує ногами», за першої ж можливості змінюючи місце проживання. Приналежність до українського етносу розглядається як одна з пріоритетних цінностей хіба що у західноукраїнському регіоні [15, с. 44]. Це, а також гіпотетичне прагнення національних меншин і корінних народів власними силами вирішити свої проблеми становить безпосередню загрозу безпеці й територіальній цілісності України. Якщо у теоретичних і політичних дослідженнях пануватиме етнічна концепція української нації, то цілком правомірними можуть видатися антинаціональні твердження окремих учених про відсутність в Україні політичної нації, або принаймні її зародків, національної ідеї, прийнятної для всіх громадян, про неможливість консолідації і структурування суспільства навколо нації. А це, у свою чергу, веде до обґрунтування різноманітних варіантів подальшої безнаціональності – євразійства, слов'янської єдності тощо.

Отже, виходячи зі сказаного й відповідно до сучасних реалій національного розвитку й цілей, що постали перед Україною, в основу формування політичної нації мають бути покладені наступні засади.

По-перше, необхідно змістити акценти із боротьби «проти» і «за» на творення «в ім'я» – держави, нації, людини – на основі злагоди, толерантності, захисту національних інтересів.

По-друге, в основі націотворення має лежати ідея поліетнічної, соціальної, політичної злагоди на базі загальноприйнятої мети – духовного піднесення і матеріального добробуту людини в економічно і соціально міцній, духовно багатій, правовій державі.

По-третє, держава у даній системі вартостей тепер мислиться не як самоціль, а як інструмент, що забезпечує досягнення мети, як засіб самоствердження нації.

По-четверте, Україна має бути найвищою цінністю для всіх її громадян як їхня спільна батьківщина в існуючих кордонах.

По-п'яте, має забезпечуватись правова рівність громадян України, їхня духовна та культурна цілісність і самобутність, що є важливим чинником консолідації нації.

По-шосте, має культивуватись як національна самоповага, патріотично орієнтована діяльність як спосіб самовираження особи, так і культурна і психологічна сприйнятливість до прогресивних надбань інших націй.

По-сьоме, громадяни України мають усвідомлювати свій майбутній розвиток як результат співпраці у громадянському демократичному суспільстві.

По-восьме, національну ідею слід позбавити ідеологічної забарвленості.

По-дев'яте, громадянські і соціальні цінності мають бути піднесені до рівня загальнонаціональних.

Отже, в основі формування політичної нації лежать насамперед гарантовані права людини. Проте поряд з правами людини (індивідуальними правами) існують колективні права (право народу, право нації, спільноти).

Вони не є природними правами, оскільки формулюються і кристалізуються в міру становлення інтересів тієї чи іншої спільноти або колективу. Вони не є сумою індивідуальних прав осіб, які входять у спільноту, але мають інші властивості, визначені цілями й інтересами колективних утворень. До таких колективних прав належать права національних меншин і корінних народів. Для України забезпечення їхнього повноцінного розвитку постає як проблема подолання тоталітарного минулого, національної політики, що фактично ігнорувала самотність і своєрідність народів та етносів, з одного боку, та зміцнення української державності з другого.

Саме з таких позицій визначено основні напрями державної етнополітики України у Конституції: «сприяння розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самотності всіх корінних народів і національних меншин України» у контексті вирішення іншої проблеми «консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості і культури» [16, с. 6]. За цим формулюванням криється реальний комплекс етнополітичних проблем.

Л. Є. Шкляр виділяє в етнокультурному національному просторі України кілька сегментів, що утворилися в ньому внаслідок історичних обставин. Насамперед ідеться про «титультний етнос» – український та його проблеми. Політика держави щодо нього зумовлена не стільки бажанням домінувати над іншими сегментами, скільки мотивами відновлення історичної справедливості, че-

рез порушення якої за часів імперської та тоталітарної влади сталися істотні деформації у сфері функціонування української мови, освіти, культурного та духовного життя українського народу. Другий сегмент становить російська етнічна громада та російськомовні українці, які внаслідок відродження української культури відчувають певну загрозу щодо збереження та розвитку звичного для них мовного і культурного середовища. Третій сегмент охоплює решту національних меншин і перебуває у стані становлення. Четвертий сегмент стосується етносів, для яких територія України є історичною батьківщиною і за її межами у них немає умов та можливостей для повноцінного національного життя і розвитку. Водночас, перебуваючи, як правило, у значній меншості серед інших етнічних груп, вони зазнають тиску асиміляції, яка в окремих випадках загрожує незворотними процесами. Деякі з них чинять опір асиміляційним тенденціям, які розпочалися ще в радянську добу, розглядаючи демократичну українську державність як історичний шанс зберегти й відродити національну ідентичність [17, с. 67].

На нашу думку, тут доречно звернути увагу на те, якою мірою той чи інший сегмент може прагнути створення власної держави і сприяти сепаратистським рухам в Україні. Насамперед слід звернути увагу на внутрішній конфлікт всередині української нації, спричинений суперечністю Схід-Захід, російськомовністю східних і південних регіонів. Як свідчить досвід інших країн світу, регіональна боротьба в однонаціональній державі не призводить до її розпаду. Крім того, відмінності між різними регіонами України незрівнянно менші, ніж у інших подібних за розмірами переважно однонаціональних державах, зокрема Франції чи Італії. Також слід відзначити, що за своєю ментальністю російськомовний українець значно ближчий до україномовного українця, ніж до росіянина. Економічні інтереси ще більше об'єднують регіони України. Водночас питання російськомовних українців є складним і делікатним. Небезпечними є радикальні кроки та засоби морально-психологічного тиску. Навіть за нинішнього, м'яко кажучи, не надто дискримінованого, становища російської мови чути нарікання певної частини суспільства на «насильницьку українізацію», викликані будь-якими спробами підняти статус державної мови. Тому необхідний диференційований підхід, що передбачає поєднання

етнополітики з регіоналістикою. В одних регіонах така політика може здійснюватися інтенсивніше, в інших – менш інтенсивно, а в третіх поступово [17, с. 67]. По суті, йдеться про реідентифікацію цілих категорій і верств населення, які з різних причин і за різних обставин змушені були асимілюватися.

Російська меншина в Україні найчисленніша і відіграє велику роль в етнічній ситуації, особливо у тих-таки південно-східних областях. Проте в жодній з областей, крім Криму, який за радянських часів був підданий форсованій зміні етнічного складу, росіяни не становлять навіть відносної більшості. Крім того, протягом усієї історії вони були насамперед опорою асиміляційної політики Росії, а не сепараційною силою. Звикнувши бути твердою опорою російської, а потім радянської держави, відчуючи відсутність укоріненості на українських землях, росіяни загалом схильні підтримувати будь-яку державу, зокрема й українську, аби вона гарантувала їм нормальні умови проживання. Творити щось самостійне на території України росіяни не здатні внаслідок значної розчиненості в українському середовищі, відсутності в українських росіян дійсно сепараційного мислення (вони уявляють собі лише об'єднання, але не відокремлення). Дещо складніша ситуація з росіянами в Криму, де росіяни становлять більшість населення. Однак і в цьому випадку малоімовірним є виникнення державного утворення російського етносу в Криму, оскільки півострів є багатонаціональним регіоном.

Кримські татари протягом усієї історії Криму ніколи, навіть за часів Кримського ханства, не становили більшості населення півострова. Такою більшістю аж до радянських часів були українці [18, с. 50–51]. Татари за межами Криму не мають етнічних територій – вони прийшли як колоністи на вже заселені, зокрема й слов'янським населенням, землі, на яких і надалі не становили більшості. На сьогодні ж кримські татари становлять лише незначну частку населення Криму. Отже, імовірність їхньої сепарації малоімовірна, тим більше, що на сьогодні вони виступають за зміцнення української влади, саме в ній, очевидно, вбачаючи шанс зберегти національну ідентичність.

Підсумовуючи, слід наголосити на наступних моментах, які повинна включати етнополітика держави задля успішного завершення формування української політичної нації. По-перше, у

сфері гарантування та реалізації прав меншин потрібен насамперед диференційований підхід. По-друге, як представники титульного народу, так і національних меншин і корінних народів мають виходити з пріоритетності загальнонаціональних інтересів спільної батьківщини, міцність якої могла б стати й запорукою гарантії прав національних меншин. Слід також пам'ятати, що українському етносу так само доводиться долати наслідки тоталітаризму і бездержавного існування, фактично відроджувати свою самобутність. А це не можна сприймати як спроби асимілювати інші народи, що є складовими частинами поліетнічного суспільства України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ:

1. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999.
2. Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003.
3. Майборода О. Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5 (8).
4. Котигоренко В. Щодо стратегії державної етнонаціональної політики // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1(8).
5. Нагорна Л.П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К., ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011.
6. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008.
7. Панчук М., Рафальський О. Українська політична нація: соборність душ // Українознавство. – 2002. – Ч. 4.
8. Світова та вітчизняна етнодержавницька думка (У персоналіях). – Київ-Донецьк, 1997.
9. Степико М. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). – К.: Знання, КОО, 1998.
10. Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 1998.
11. Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994.
12. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. – Прага, 1923.
13. Див. напр.: Національна держава: національний і національний виміри. – Київ-Донецьк, 1998.
14. Основи етнодержавознавства: Підручник. – К., 1997.

15. Нагорна Л. П. Українська етнонація: криза ідентичності // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років. – К., 2002.
16. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997.
17. Шкляр Л. Є. Національні меншини в політико-правовому просторі України: проблеми культурної самоорганізації та розвитку // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років. – К., 2002.
18. Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., Турчак Р. Етнополітична карта світу XXI століття // Методичний і предметний коментарі. – Тернопіль: Мандрівець, 2000.

Ляшенко А. А. Украинская политическая нация: этнополитический контекст.

Проанализированы основные исторические модели формирования наций, определены основные этнополитические вызовы формирования украинской политической нации на современном историческом этапе.

Ключевые слова: политическая нация, украинская нация, национальные меньшинства, коренные народы, этнонациональная политика.

Lyashenko A. Ukrainian political nation: ethnic and political context.

The basic historical models of forming of nations are analyzed, the basic ethnosc and political calls of forming of Ukrainian political nation on the modern historical stage are identified.

Key words: political nation, Ukrainian nation, national minorities, indigenous peoples, ethnopolitics.